

1882 წელს სამთა კავშირის შექმნის ისტორიიდან
From the History of Creation of the Triple Alliance in 1882

ვაჟა ჩოჩია

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი

DOI: <https://doi.org/10.52340/gbsab.2024.52.03>

Abstract

After the Congress of Berlin, the main direction of German diplomacy was identified – to find allies and thereby strengthen the isolation of the French. The first step in this regard was formation of alliance between Germany and Austria-Hungary's in October 1879. Said alliance was directed against Russia, but Bismarck was trying to reduce disagreements with Russia, in order to avoid causing displeasure to Emperor Wilhelm I. With this alliance Bismarck deprived France of a potential ally, laid the foundation for an anti-Russian and began involving Italy into alliance in order to strengthen France's isolated position.

The French conquest of Tunisia in May 1881 accelerated Italy's efforts to draw closer to Berlin and Vienna. The aspirations of these three coincided with each other's interests, and on May 20, 1882, Germany, Austria-Hungary, and Italy signed an alliance treaty called the Triple Alliance. It was signed for five years, then extended several times, and lasted until 1915, when Italy moved to the Entente camp due to pragmatic considerations. Allies pledged to help each other in case of an attack by another state. The creation of the Triple Alliance represented a great victory for Bismarck and German diplomacy, eliminating the possibility of a German-Italian rapprochement and strengthening France's isolation on the European continent. At the same time, it left the Allies with hopes of joint action in case of a complication of the situation in Europe and the colonies.

Keywords: Emperor Wilhelm I, Chancellor Bismarck, Emperor Alexander II, King Umberto I.

რეზიუმე

ბერლინის კონგრესის შემდეგ გამოიკვეთა ბისმარკის და გერმანიის დიპლომატიის მთავარი მიმართულება - მოეძებნა მოკავშირეები და ამით ხელი შეეწყო საფრანგეთის იზოლაციისთვის. პირველი ნაბიჯი, ამ მხრივ, აღმოჩნდა კავშირის დადება გერმანიასა და ავსტრია-უნგრეთს შორის 1879 წლის ოქტომბერში. ეს კავშირი რუსეთის წინააღმდეგ იყო მიმართული, მაგრამ ბისმარკი ყოველმხრივ ცდილობდა შეერბილებინა წინააღმდეგობანი რუსეთთან, რათა არ გამოეწვია იმპერატორ ვილჰელმ I-ის უკმაყოფილება. ამ კავშირით ბისმარკმა ჩამოაცილა საფრანგეთს მისი პოტენციური მოკავშირე, ჩაუყარა საფუძველი ანტირუსულ კოალიციას და დაიწყო იტალიის ჩათრევა კავშირში, რათა გაემდიერებინა საფრანგეთის იზოლირებული მდგომარეობა.

საფრანგეთის მიერ ტუნისის დაპყრობამ 1881 წლის მაისში, დააჩქარა იტალიის მცდელობა დაახლოებოდა ბერლინსა და ვენას. ამ სამეულის მისწრაფებები დაემთხვა ერთმანეთის ინტერესებს და 1882 წლის 20 მაისს გერმანიამ ავსტრია-უნგრეთმა და იტალიამ ხელი მოაწერეს სამოკავშირეო ხელშეკრულებას სამთა კავშირის სახელწოდებით. ის დაიდო ხუთი წლით, შემდეგში მრავალჯერ გაგრძელდა და 1915 წლამდე იარსება, როცა იტალია ანტანტის ბანაკში გადავიდა პრაგმატული მოსაზრებების გამო. მოკავშირეებმა ივალდებულეს დახმარებოდნენ ერთმანეთს მათზე სხვა სახელმწიფოს თავდასხმის შემთხვევაში. სამთა კავშირის შექმნა წარმოადგენდა ბისმარკის და გერმანიის დიპლომატიის დიდ გამარჯვებას, გამორიცხავდა საფრანგეთ-იტალიის დაახლოების შესაძლებლობას და აძლიერებდა საფრანგეთის იზოლაციის ევროპის კონტინენტზე. ამასთანავე, მოკავშირეებს უტოვებდა ერთობლივი მოქმედების იმედებს ევროპასა და კოლონიებში მდგომარეობის გართულების შემთხვევაში.

საკვანძო სიტყვები: იმპერატორი ვილჰელმ I, კანცლერი ბისმარკი, იმპერატორი ალექსანდრე II, მეფე უმბერტო I.

შესავალი

1878 წლის ბერლინის კონგრესის დასრულების შემდეგ გერმანია და მისი კანცლერი ოტო ფონ ბისმარკი, დიპლომატიის მეშვეობით ცდილობენ

განამტკიცონ გერმანიის გაბატონებული მდგომარეობა ევროპის კონტინენტზე. ამ მიზნის მიღწევას კანცლერი ბისმარკი მოიაზრებდა სამხედრო-პოლიტიკური კავშირის მეშვეობით. ამასთანავე, ეს იქნებოდა კარგი საშუალება, რომ გერმანიას სხვა დიდი ევროპული სახელმწიფოების მხრიდან შესაძლო დაპირისპირება ან საფრთხე თავიდან აეცილებინა. იმავე დროს, სამხედრო პოლიტიკური კავშირის არსებობა, ხელს შეუწყობდა გერმანიის იმპერიის ექსპანსიონისტური პოლიტიკის გატარებას ბალკანეთის ნახევარკუნძულის მიმართულებით. ნაშრომში ნაჩვენებია 1882 წელს სამთა კავშირის შექმნის ისტორია და მისი მიზანი.

ძირითადი ნაწილი

1878 წლის ბერლინის კონგრესი აღმოჩნდა მიჯნა, რომლის შემდეგაც ბერლინი ესწრაფვის შექმნას კავშირების სისტემა და ის საკუთარი ინტერესების სამსახურში ჩააყენოს. ამას ისიც უწყობდა ხელს, რომ დიდი სახელმწიფოები უკმაყოფილო იყვნენ ბერლინის კონგრესის შედეგებით (9: 465). გერმანიის კანცლერი ბისმარკი, რომელიც კონგრესს თავმჯდომარეობდა, საწინააღმდეგო აზრის იყო. მისი განცხადების თანახმად, ბერლინის კონგრესმა და მისმა შედეგებმა მთელ ევროპას კარგი სამსახური გაუწია იმით, რომ მშვიდობა შეუნარჩუნა (12: 367). თუ კონგრესის შედეგებით ვიმსჯელებთ, მაშინ მართალი იყო რუსეთის იმპერატორი ალექსანდრე II, როცა აღნიშნავდა, რომ ბერლინის კონგრესი იყო "თავადი ბისმარკის თავმჯდომარეობით ევროპული კოალიცია, რომელიც მიმართული იყო რუსეთის წინააღმდეგ" (ციტ. 12: 379).

საინტერესოა, რომ ჯერ კიდევ გერმანიის გაერთიანებიდან მოყოლებული, ბერლინი ვენას განიხილავდა, როგორც მტკიცე დასაყრდენს გერმანიის ექსპანსიური პოლიტიკის გატარებისათვის ბრძოლაში (7: 228). აქედან გამომდინარე, ბისმარკი იწყებს ვენასთან დაახლოებას, რაც დაეხმარებოდა ბერლინს ევროპაში ძალთა წონასწორობის შენარჩუნებაში (7: 225-226). საინტერესოა იმდროინდელი ქართული პრესის დამოკიდებულება ბერლინის კონგრესის შედეგებისადმი. გაზეთ "დროებაში" გ.წერეთელი მართებულად აღნიშნავდა: "კონგრესის შემდეგ ცხადათ დამტკიცდა, რომ ევროპის უმთავრეს სახელმწიფოებს პირი შეეკრათ ერთმანეთში. რაც რუსეთმა მოიმკო და შეიძინა

აღმოსავლეთის ომში თურქეთთან - ის გერმანიას, ავსტრიას და ინგლისს თავიანთ ბელღებში უნდა ჩაეყარა” (1, 1879 წ. № 45). გ. წერეთელს არც ის გამოპარვია, რომ ბერლინი და ვენა საკმაოდ დაახლოვდნენ და შესაძლო იყო კავშირიც დაედოთ (1: 1879 წ. № 45).

ბისმარკი ვენასთან კავშირს იმიტომაც ესწრაფვოდა, რომ მისი აზრით, გერმანია შესაძლო იყო იზოლაციაში მოხვედრილიყო, თუ ვენასთან არ დადებდა კავშირს თავდაცვის შესახებ (16: ტ. III, № 466). დიდი წინააღმდეგობების გადალახვის შემდეგ, პირველ რიგში, იმპერატორ ვილჰელმ I- ის მხრიდან, რომელიც წინააღმდეგი იყო ვენასთან კავშირისა რუსეთის საზიანოდ, რომელთანაც კარგი ურთიერთობები ჰქონდა (ალექსანდრე II იყო ვილჰელმ I - ის დისშვილი). ვილჰელმ I-ზე გავლენა რომ მოეხდინა ვენასთან ალიანსის საკითხში, ბისმარკმა მთავრობის მხარდაჭერა მოიპოვა და გადადგომით დაემუქრა იმპერატორს, რომელიც იძულებული გახდა დაეთმო ბისმარკისთვის (4: 272) და 1879 წლის 7 ოქტომბერს გერმანიასა და ავსტრია-უნგრეთს შორის ხელი მოეწერა ხელშეკრულებას თავდაცვითი კავშირის შესახებ. ეს შესაძლებელი გახდა მას შემდეგ, რაც ბისმარკმა დიდი ძალისხმევის შედეგად დაიყოლია ვილელმ I ვენასთან კავშირზე (17: 295). კავშირი დაიდო ხუთი წლით და გრძელდებოდა 39 წლის განმავლობაში, პირველ მსოფლიო ომში მათ დამარცხებამდე (12: 384-385).

უნდა აღინიშნოს, რომ ეს კავშირი ხელს უწყობდა პრობლემების წარმოქმნას საერთაშორისო ურთიერთობებში (10: 142). ის წარმოადგენდა პირველ რგოლს კავშირების იმ სისტემაში, რომელმაც საბოლოოდ გათიშა ევროპა ორ მტრულ ბანაკად (8: 157; 3: 74). კავშირი აშკარად რუსეთის წინააღმდეგ იყო მიმართული, რამაც ვილჰელმ I-ის დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია და ბისმარკს კვლავ მოუხდა დიპლომატიის მომარჯვება, რომ დაეყოლიებინა იმპერატორი, სიმართლე დაემალათ პეტერბურგისთვის (16: ტ. III, № 509). მიუხედავად იმისა, რომ ეს კავშირი რუსეთის წინააღმდეგ იყო მიმართული, ბისმარკი, შორსმჭვრეტელი პოლიტიკოსი და საუცხოო დიპლომატი, სულაც არ ფიქრობდა რუსეთთან დამაბული ურთიერთობების შენარჩუნებას და ვენის იმედად დარჩენას (19: 594). ვენის დასამშვიდებლად, ბისმარკმა ისიც კი განაცხადა, რომ ”ჩვენ შეგვიძლია და

პატიოსნად უნდა დავიცვათ კავშირი ავსტრია-უნგრეთის მონარქიასთან; ეს პასუხობს ჩვენს ინტერესებს, გერმანიის ისტორიულ ტრადიციებს და ჩვენი ხალხის საზოგადოებრივ აზრს” (7: 228).

ბისმარკმა ვენასთან კავშირით ჩამოაცილა საფრანგეთს მისი პოტენციური მოკავშირე (4: 273) და ჩაუყარა რა საფუძველი ანტირუსულ კოალიციას, დაიწყო იტალიის ჩათრევა კავშირში, რათა გაემლიერებინა საფრანგეთის იზოლირებული მდგომარეობა (15: 590). პრუსიასთან ომში დაკარგული ალზას-ლორენისგან საფრანგეთის ყურადღება რომ ჩამოეცილებინა, ბისმარკმა უბიძგა პარიზს ტუნისი დაეპყრო. ეს პარიზის გეგმებშიც შედიოდა, რადგან არ სურდა საფრანგეთის კოლონიის ალჟირის მახლობლად, კერძოდ ტუნისში, სხვა სახელმწიფოს მოეკიდებინა ფეხი, უნდა აღინიშნოს, რომ ტუნისზე პრეტენზიას აცხადებდა იტალია, რომელიც ესწრაფვოდა ხმელთაშუა ზღვის იმპერიის შექმნას. ლონდონი ჯერ კიდევ ბერლინის კონგრესზე დაპირდა პარიზს, რომ ხელს შეუწყობდა ტუნისში დამკვიდრებაზე. ბისმარკი ამ საკითხში ლონდონს აქტიურად უჭერდა მხარს, რადგან სურდა საფრანგეთის ყურადღება ალზას-ლორენისგან შორს გადაეტანა (4: 276). პარიზმა შეძლო, რომ ტუნისის ბეის ელიარებინა საფრანგეთის პროტექტორატი, როცა მან 1881 წლის 12 მაისს ხელი მოაწერა ბარდოსის შეთანხმებას. უკმაყოფილო იტალიამ გადაწყვიტა ძლიერ სახელმწიფოებთან დაახლოებით, ებრძოლა ტუნისისთვის (4: 276). იტალიის მეფე უმბერტო I მიიჩნევდა, რომ დიდ მონარქიულ სახელმწიფოებთან კავშირით მიზანს მიაღწევდა. თავის მხრივ ბერლინში და ვენაში აწყობდათ იტალიასთან დაახლოება. ვენაში ფიქრობდნენ, რომ ბალკანეთის გამო რუსეთთან ომის შემთხვევაში, ზურგი დაცული უნდა ჰქონოდათ, რისთვისაც იტალია გამოდგებოდა. ბერლინსაც ჭირდებოდა იტალია საფრანგეთის წინააღმდეგ, რომ გაემლიერებინა მისი იზოლაცია.

იტალიის მისაზიდად კავშირში ყველანაირი პირობები არსებობდა 1881 წლის ბოლოს დაიწყო ოფიციალური მოლაპარაკებები მხარეებს შორის. პროცესი სწრაფად წავიდა წინ და 1882 წლის 20 მაისს გერმანიამ, ავსტრია-უნგრეთმა და იტალიამ ხელი მოაწერეს სამოკავშირეო ხელშეკრულებას. 1882 წ. ევროპის

დიპლომატიური სივრცე კიდევ ერთი კვანძით გადაიხლართა: ბერლინისა და ვენის 1879 წლის საიდუმლო კავშირს რომიც შეუერთდა. ასე დაიბადა „სამთა კავშირი“-პირველი მსოფლიო ომის ჩამოყალიბებული ფიგურანტი“ (6: 202). ის დაიდო ხუთი წლით, შემდეგ კი მრვალჯერ გაგრძელდა და 1915 წლამდე იარსება, როცა იტალია პრაგმატული მოსაზრებების გამო, ანტანტის ბანაკში გადავიდა (18: 268).

ხელშეკრულების პირველი სტატიის თანახმად, შეთანხმების მონაწილენი დაპირდნენ ერთმანეთს ერთობლივად ემოქმედათ საერთო ხასიათის პოლიტიკურ და ეკონომიკურ საკითხებზე და ურთიერთმხარდაჭერა აღმოეჩინათ;

მეორე სტატიის თანახმად, ბერლინმა და ვენამ ივალდებულეს დახმარებოდნენ იტალიას მთელი თავისი ძალებით, თუ მას თავს დაესხმოდა საფრანგეთი რაიმე მიზეზით. თავის მხრივ, იტალია ვალდებულებას იღებდა იგივე გაეკეთებინა საფრანგეთ-გერმანიის კონფლიქტის შემთხვევაში;

მესამე სტატიის თანახმად, შეთანხმების მონაწილე ერთ ან ორ სახელმწიფოზე ორი ან რამდენიმე სახელმწიფოს არაპროვოცირებული თავდასხმის შემთხვევაში, თავდამსხმელ სახელმწიფოებთან ომში ჩაერთვებოდა შეთანხმების მონაწილე სამივე სახელმწიფო;

მეოთხე სტატიის თანახმად, თუ შეთანხმების ერთ-ერთ მონაწილეზე მოხდებოდა არაპროვოცირებული თავდასხმა ერთ-ერთი დიდი სახელმწიფოს მხრიდან, რომელიც არ მონაწილეობდა ამ შეთანხმებაში, ორი სხვა მონაწილე ვალდებულებას იღებდა დაეცვა კეთილსასურველი ნეიტრალიტეტი თავისი მოკავშირის მიმართ, რომელსაც თავს დაესხნენ. ამ სტატიის პრაქტიკული ღირებულება, ბერლინისა და ვენისათვის მდგომარეობდა იტალიის ნეიტრალიტეტის გარანტიაში რუსეთსა და ავსტრია-უნგრეთს შორის ომის შემთხვევაში. დანარჩენი სტატიებით, კავშირის მონაწილე სახელმწიფოებმა ივალდებულეს ომში საერთო მონაწილეობის შემთხვევაში, არ დაედოთ სეპარატული ზავი და საიდუმლოდ დაეცვათ შეთანხმება (11: ნაწ. I, 241-242).

სამთა კავშირი მიმართული იყო რუსეთისა და საფრანგეთის წინააღმდეგ (22: 49). მან ხელი შეუწყო ევროპის ორ მტრულ ბანაკად ჩამოყალიბებას, რამაც

მსოფლიო ომამდე მიიყვანა კაცობრიობა. იტალიის ჩართვით კავშირში ის გაფართოვდა, თუმცა არ გაძლიერებულა (14: 126; 18: 168). საწინააღმდეგო აზრის იყო გერმანიის გენერალური შტაბი, სადაც მიიჩნევდნენ, რომ იტალიის სამხედრო პოტენციალის გამოყენება, ძალთა შეფარდებას ევროპაში სამთა კავშირის სასარგებლოდ ცვლიდა (21: 375).

იმ ფაქტმა, რომ საფრანგეთმა ტუნისი დაიპყრო 1881 წლის მაისში, დააჩქარა იტალიის გადაწყვეტილება დაკავშირებოდა ძლიერ სახელმწიფოებს და ისე ებრძოლა ტუნისისთვის. ამასთანავე, ამ კავშირის დახმარებით რომში ფიქრობდნენ დაებრუნებინათ ნიცა და სავოია. გარდა ამისა, სუსტი იტალიური მონარქია ფიქრობდა, რომ დიდი სახელმწიფოების დიპლომატიაში ჩართვა დაეხმარებოდა რესპუბლიკანიზმის მზარდი ტალღის შეკავებაში (2: 199). ამ ფაქტორებმა განაპირობეს კიდევ იტალიის მიზიდვა სამთა კავშირში. თუმცა, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ სამთა კავშირის აღმოცენება, ძირითადად კანცლერ ბისმარკის დამსახურება იყო (12: 296). რომში არც უფიქრიათ, რომ ბისმარკი ორმაგ თამაშს ეწეოდა გერმანიის ინტერესებიდან გამომდინარე. ასე მაგალითად, ტუნისის დაპყრობამდე ბისმარკი ურჩევდა საფრანგეთის პრეზიდენტის სამხედრო კაბინეტის უფროსს გენერალ პიტისს, რომ შეჭრილიყვნენ ტუნისში და იტალიის შესაძლო წინააღმდეგობაზე არ ეფიქრათ (14: 142-143). ფაქტიურად, ბისმარკი ავანტიურისკენ უბიძგებდა პარიზს და პირდაპირ აცხადებდა: ”ევროპის გარეთ რაც გნებავთ ის აკეთეთ, მხოლოდ კი ევროპაში მოგვასვენეთ” (ციტ. 9: 135).

სამთა კავშირის შეთანხმების თანახმად, მისი მონაწილე სახელმწიფოები ვალდებულიყვნენ იღებდნენ დაეცვათ, მათს განკარგულებაში მყოფი მთელი ძალებით, თითოეული მათგანის უკანასკნელი მონაპოვარი: გერმანიისა - ალზას-ლორენი, ავსტრია-უნგრეთისა - ბოსნია და ჰერცეგოვინა და იტალიისა - პაპის ოლქი რომითურთ (9: 136). იტალია ვალდებულიყვნენ იღებდა დახმარებოდა გერმანიას, თუ მას თავს დაესხმოდა საფრანგეთი, ხოლო გერმანია და ავსტრია-უნგრეთი ვალდებულიყვნენ იღებდნენ დახმარება აღმოეჩინათ იტალიისათვის, თუ მას საფრანგეთი დაესხმოდა თავს (16: ტ. III, № 571). უნდა აღინიშნოს, რომ სამთა კავშირის შექმნამ ინგლისი იზოლაციაში მოაქცია, თუმცა მარკიზი სოლსბერი ამ

მდგომარეობას ”ზრწყინვალე იზოლაციად” მიიჩნევდა (7: 158). გასათვალისწინებელი იყო ის გარემოება, რომ სამთა კავშირი გაცილებით ძლიერი იყო, ვიდრე საფრანგეთი და რუსეთი ცალ-ცალკე აღებული. სამთა კავშირში შესვლით რომში სურდათ, რომ ის დიდ სახელმწიფოდ ელიარებინათ და ეს კავშირი იტალიას ამის საშუალებას აძლევდა (13: 296).

ბისმარკი სამთა კავშირის შექმნას ამართლებდა და ამის შესახებ თავის მოგონებებში წერდა: ”სამთა კავშირი - ეს არის სტრატეგიული პოზიცია, რომელიც იმ საფრთხის გამო, ჩვენ რომ გვემუქრებოდა მისი დადების დროს, იყო კეთილგონივრული და იმდროინდელ პირობებში მისაღწევი” (ციტ. 5: 311). კავშირების ჩამოყალიბებას ბიძგს აძლევდა ევროპის დიდი სახელმწიფოების მუდმივი მისწრაფება, გაეზარდათ თავისი შეიარაღება და ამ გზით მეტოქეებისთვის ეჯობნათ.

დასკვნა

ამრიგად, სამთა კავშირის შექმნა წარმოადგენდა გერმანიის იმპერიის და კანცლერ ბისმარკის დიპლომატიურ გამარჯვებას. ის გამორიცხავდა საფრანგეთ-იტალიის კავშირის შესაძლებლობას, თუ გერმანიასა და საფრანგეთს შორის კიდევ ერთი ომი დაიწყებოდა. გარდა ამისა, ეს შეთანხმება გზას უხსნიდა გერმანულ საქონელს და კაპიტალს იტალიაში. თავის მხრივ, იტალიის მთავრობას იმედი ჰქონდა, რომ მოკავშირეთა დახმარებით შეძლებდა ტუნისის წართმევას საფრანგეთისთვის. რაც შეეხებოდა ავსტრია-უნგრეთს, თავის ბალკანურ პოლიტიკაში ის სამთა კავშირის მეშვეობით უფრო მეტს მოელოდა ბერლინისგან (18: 18). უნდა აღინიშნოს, რომ ამ შეთანხმებამ შეუნარჩუნა მოკავშირეებს ერთობლივი მოქმედების იმედი ევროპასა და კოლონიებში, ახალი კონფლიქტების წარმოშობის შემთხვევაში.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. ”დროება”, 1879 წ. № 45.
2. კისინჯერი ჰ. დიპლომატია. თარგ., ინგლ., თბ., 2021.

3. ტაბალუა ი. რუსეთ-საფრანგეთის ურთიერთობა პირველი მსოფლიო ომის წინ. თბ., 1960.
4. შარაშენიძე თ. დიპლომატიის ისტორია. XIX საუკუნე. თბ., 2013.
5. ჩოჩია ვ. ბისმარკი და გერმანიის პრობლემა. 1862-1882. თბ., 2011.
6. ცინცაძე ი. დიპლომატია რიშელიედან გორბაჩოვამდე. თბ., 2016.
7. Бисмарк О. Мысли и воспоминания, т. II. Пер. с нем., М., 1941.
8. Бриггс Э., Клэвин П. Европа нового и новейшего времени. Пер. с англ., М., 2006.
9. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. 1814-1878 гг. Т. II. Пер. с фран., Ростов-на Дону, 1995.
10. История дипломатии, т. II. М., 1963.
11. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Под ред. Ю. Ключникова и А. Сабанина, ч. I. М., 1925.
12. Палмер А. Бисмарк. Пер. с англ., Смоленск, 1998.
13. Тэйлор А. Дж. П. Борьба за господство в Европе. 1848-1918. Пер. с англ., М., 1958.
14. Buchheim K. Das Deutsche Kaiserreich. 1871-1918. München, 1969.
15. Deutsche Geschichte, Bd. II. Berlin, 1967.
16. Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Bd. 1-40. Berlin, 1922-1927. – Bd. III.
17. Engelberg E. Bismarck. Das Reich in der Mitte Europas. Berlin, 1990.
18. Eick E. Bismarck and the German Empire. New York, 1958.
19. Fellner f. Der Dreibund. Europäische Diplomatie vor dem Ersten Weltkrieg. Wien, 1960.
20. Gall L. Bismarck. Der Weise Revolutionär. Frankfurt a/M., 1980.
21. Helmert H., Smiedel K. Kriegspolitik und Strategie des Preußischen Generalstabes in Detschen Kaiserreich. – In: Diplomatie und Kriegspolitik vor und nach der Reichsgründung. Berlin, 1971.
22. Waller B. Bismarck. New York, 1985.